

Adalék Jókai forrásaihoz

KERESZTURY DEZSŐ

A kiállítás mindig látvány, legalábbis az kellene, hogy legyen. Az irodalmi kiállítás sem kivétel. A kézirat és a könyv azonban, amely megőrzi az író műveit, látványnak egyhangú; kiállításon tehát, ahol nem lehet olvasva elmerülni benne, csak tárgy, egy fajta a sokféle közül. A költői látomást, amely olvasás közben lelki szemeink előtt bontakozik ki, a kiállításon olyan képpel kell helyettesítenünk, amelyet testi szemeinkkel tapasztalhatunk meg. A rendezőnek ezért arra kell törekednie, hogy ilyen, az író művét megvilágító illusztrációkkal, valóságos képekkel, vagy ilyen célra alkalmas már ábrázolatokkal legyen a látogatók segítségére. Kereső útjain sokszor talál azután olyan nyomokra, adalékokra, amelyek nemcsak a kiállítást színesítik, hanem a kutatásnak is szolgálatot tesznek, mert fényt vetnek egy-egy író műhelyének homályosabb zugaiba.

Az országos *Jókai*-kiállítás tervezése közben eljutottunk az író rendkívül változatos életművének egyik legérdekesebb területéhez: az utópiák, a mindenséget, a határtalan múltat és jövőndőt felidéző költői látomások világába. *A jövő század regényének* képes tablóját már megterveztük és továbbléptünk azok felé a művek felé, amelyekben kora természettudományának eredményeit használta fel képzelete kiröpítő fészkekül: az *Egész az északi pólusig* kalandos földmélyi utazásáig és főként *A fekete gyémántok* földtörténeti víziójáig, meg Berend Iván előadásáig Delejországról. Ezekben a művekben is sok van *Jókai* naiv, meseteremtő képzeletének kötetlenvalótlan szárnyalásából, de sok van bennük a kor értékes természettudományi eredményeiből is. Mintha magáról beszélt volna Berend Iván szavai-val: „Elmegyek Theudelinda grófné estéjére. Tartok felolvasást. Olyat, amelyet nem láttam, sem nem hallottam még magam se soha. Tudományt poézissal vegyest, fantazmákat és adatokat úgy összekeverve, hogy minden tudóst kétségbe ejtek vele, míg szét tudja válogatni; amivel minden geológót herceggé, minden hercegasszonyt geológgá teszek.”

A regényekben leírt őstörténetbe vivő kalandok, az ember-előtti föld életének képe és Delejorszag fényes látomása: mind szivárványos, képzeletmozdító és mélyebb tanulmányra is csábító költői kompozíció. De hogyan jelenítsük meg a látogató szeme előtt úgy, hogy a megvilágító képeknek történeti hitelük is legyen? *Jókai* nem nagyon szerette illusztráltatni ilyenféle munkáit: a képszerű ábrázolás inkább csak szegényítette volna képzeletének ragyogó panorámáját. Másfelé kellett fordulnom. Az idő sürgetett, s mint a sarokbaszorított vizsgázónak, hirtelen eszembe villant, hogy láttam

Oskar Fraas: Vor der Sündfluth című könyvének címlapja

én nagyapám könyvtárában egy művet, amelynek képei annak idején erősen felkavarták gyermeki képzeletemet, hiszen őstájakat ábrázoltak, csodálatos páfrányerdőkkel, óriás mammutokkal, soha nem látott idegen állatokkal. Megkérdeztem a Természettudományi Múzeum könyvtárosát, nincs-e gyűjteményükben ilyenszerű könyv? Hamarosan kiderült, hogy van ott egy mű, amelyre illik leírásom: Dr. Oscar Fraas: *Vor der Sündfluth!* című könyve, amely 1866-ban Stuttgartban, a Hoffmann'sche Verlags-Buchhandlung kiadásában jelent meg. Ahogy felütöttem a könyvet, elém tárultak a rég látott képek, a kőszénkori tájak, a Lias-tenger saurusai, a Jura-kor erdői, a Miocén-táj s a Mammuth-kor sziklái. A Miocén-táj mellett megálltam: hiszen ez *Jókai* őskori dzsungle, rajt a vízbefojtott szarvorrú, a királyi nagyvadak és a fűrgő majom (l. a 3. sz. mell.), a Mammut-kor képén pedig, a sziklabarlang előtt, a lerágott mammutcsontváz mellett az *Egész az északi pólusig* mammutpecsenyét lakmározó medvéi, az előtérben talán éppen Galiba Peti kedvenc Bábija; a sziklabarlang tetején pedig az óriásmacska, *A fekete gyémántok* vérengző machaerodusa (l. a 4. sz. mell.). — „Mevannak a képek!” — kiáltottam rendezőtársaim felé; s meglegedettségem teljessé lett, amikor estefelé felhívott a Petőfi Múzeum vezetője és gratulált filológus-szimatom élességéhez, mert, közölte, a könyv előkerült *Jókai* könyvtárából is. Az időpontok összevágta: *Jókai* 1870-ben adta ki *A fekete gyémántokat*, 1876-ban az *Egész az északi pólusig*-ot; *Fraas* könyve pedig 1866-ban jelent meg.

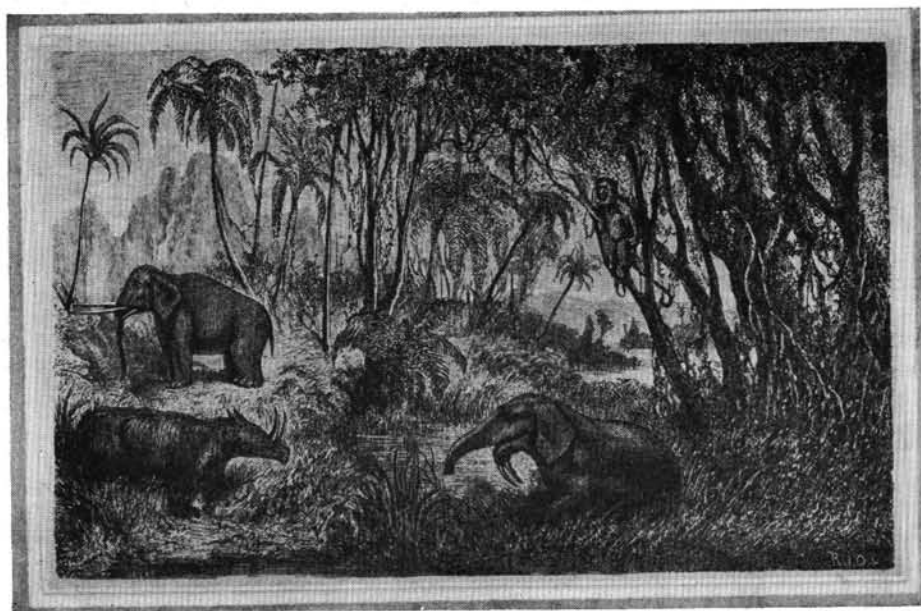
Amikor később jobban megnéztem *Jókai* igen rendes állapotban levő egykori példányát, tanulságos megfigyeléseket tehettem a nagy álmodozó és még nagyobb álmodoztató képzeletjárását és munkamódszerét illetően. A könyvben nincs semmi szövegszerű bejegyzés. Hogy azonban *Jókai* olvasta is a munkát — vagy legalábbis olvasni kezdte — arról piros ceruzás aláhúzásai, lapszéli jelzései tanúskodnak. Ezek végetérnek ugyan az 56. lapon; a *Jókai* szóbanforgó műveiben felbukkanó nevek és adattöredékek azonban arra engednek következtetni, hogy az olvasásban nem állt meg, csak a jelölést hagyta abba. Hogy miből mit formált, világítsa meg elsőül egy szövegpélda.

Fraas könyvének 55. lapján ez olvasható: „Mit wenigen Ausnahmen ist von den weichen, schwellenden Theilen der Thiere und Pflanzen nichts mehr erhalten. Solche Ausnahmen sind etwa das Polaries, in welchem die vollkommene Anatomie des Mammuths und Rhinoceros erhalten ist, also dass Wölfe und Fische sich über das Fleisch des auftauenden Körpers hermachen, und dass Mammuth-Cotelltes auf der Tafel der Petersburger Akademiker erscheinen.” *Jókai* megjelölte ezt a passzust, feltehető tehát, hogy az *Egész az északi pólusig* csodálatos őslénytetemekkel teli jéghegyének, a sarki medvék roppant élettárának megálmodásához legalábbis érjesztő csírául szolgált. Érdemes lesz az idevonatkozó fejezetnek néhány részletét idézni:

„Egy óriás dóm tárult fel előttem: magasabb Szent Péter templománál, melynek falai, oszlopai, boltozata, talapja jég. A könenylámpa fényében ezüstből látszik az egész építve lenni s az árnyék benne smaragd s ultramarin. Fantasztikus torzalakú jégtömegek csüngnek alá a szédületes padmalyból s szeszélyes alakú ívboltok egész portikusán látni végig egy bar-

Kőkori táj képe. Fraas: Vor der Sündfluth című könyvéből

Miocénkori táj képe. Fraas: Vor der Sündfluth című könyvéből

langoldalba. S a barlang legmélyén: az ember azt képzei, hogy az a templom oltár része, áll egy óriási rémkép: egy bálvány, egy csontváz: egy álló őselefánt simára tisztított ivorfehér csontváza.

Erről csak a húst tudták letisztogatni a medvék; csontjait nem bírták szétcepelni.

S fölötté a fényes padmalyhoz odafagyva látszik függni, mint egy retentő dombormű: egy húszöles plesiosaurus, egy páncélos krokodil, hosszú hattyúnyakkal, százfogú állkapcával, gyűrűs farkkal; a jég bevonta az egészet ezüsttel, úgy függ ott a falon, mint egy alászálló Leviathán."

(Ennek a mammut-csontváznak képe egyébként ott látható a könyvben a 410. lapon s az utána következő mellékleten; csak éppen realiztikusabb környezetben, a szentpétervári múzeumban.)

„... Köröskörül minden falból, az átlátszó jégen keresztül, az özönvíz előtti világ csodaállatainak körrajzai tűntek elő. Állatok, melyek még osztályozva nincsenek. Némelyiknek csak szörnyfeje látszik meg, a többi részét a jég nem engedi látni.

S ezeknek a húsa még mind megehető. Húszezer év óta vannak a jégben eltartva.

Meg sem igen látszik, amit a medvék elpusztítottak a megmérhetetlen élestárból..."

(Az őskori jégbefagyott állatsereglet nevei és hozzávetőleges leírásai mind ott nyúzsögnek, ha nem is egy ketrecben, *Fraas* könyvének lapjain.)

„... A barlang fenekét sík jégtalaj képezte. Olyan volt az, mint egy óriási táncterem, egyetlen tükörlappal padló helyett.

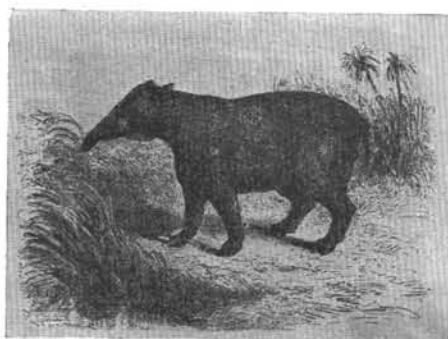
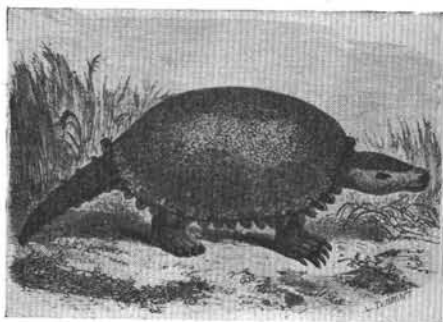
S az átlátszó tükörlapon át lámpám fénye egy egész beláthatatlan múzeumot világított be. Az ősvilági állatok, miket a betóduló víz a barlang mélyébe sodort alá, egymásra halmozva feküdtek ott, rendezetlen gomolyban. Szörnyek labirintusa: Idomtalan, lomha tömegek, madárnak kezdett, krokodilnak végzett korcs-szülöttei a természetnek, vastagbőrű, pikkelyes, gyűrűpáncélos csodák, óriások, négyszáz mázsányi testtel, két öles agyarakkal, iszonyú szavakkal, és közöttük az állatvilág rejtélyes kétlakói, akik repültek és másztak, madarak voltak és négy lábuk volt, vagy szórt viseltek, de szárnyaik voltak hozzá. Kígyóalakú szörnyek, homlokukon szarvakkal, előrészükön patkóidomú lábakkal; teknőcök, miknek hosszú farkaik, békák, miknek fogas állkapcáik vannak..."

A párhuzamos helyek további bemutatása nem lehet itt feladat: a képek-ihlette szövegekre azonban szeretnék még egy pillantást vetni. A kőszénkor növényzetét például így írja le *Jókai A fekete gyémántok* első fejezetében:

„A páfrányok, a zsurlók, miket most mint törpe harasztokat ismerünk, akkor óriási szálfák, minőknek a mostani fenyőfákat ismerjük; a fenyők pedig toronymagasságú kolosszusok, s ahol fenyő él, ott díszlik a pálma, keverve egymással. A növényrendszer még zavarban van önmagával; vannak nádak, mik hasonlítanak a pálmához; rejtélyes növények, mik közvetítőt képeznek a pálma és a fenyő, s a fenyő és zsurló között. Az előrement korszak növényóriásai közül még hiányzottak — a virágok. A rétek tarkaszínű ékessége, az illat, a méztermő virágsereg még nem volt sehol. Azt még nem álmodta meg a vajúdó föld..."

Mammutkori táj képe. Fraas: Vor der Sündfluth című könyvéből

Ősállatok képe. Fraas: Vor der Sündfluth című könyvéből

„... A páfrányfa ölnyi vastagságú, sudár, pikkelyes hagyma és koronával, mint a pálma. A kalamit egyetlen magas, üres szár, levél nélkül, tetején gerezdes magbuzogánnyal. A spenofillum egy csupa gyűrűkből összerakott szálfá, s minden gyűrűn levélkoszorú. A lepidodendron mintha embervastagságú macskafarkakból volna összeállítva, egy csodabokor. A fazeolites az ismeretes paszuly, csak hogy fa és erdőt alkot. Az equisetum fenyőalak, melynek hegye fészekidomú gyümölcsben borul össze. A bankeria hosszú ágai virágbokrétákat nyújtanak, mikben ehető gyümölcs csoport lakik; képzeljünk egy szem epret, melynek minden bogyócskája egy alma. És ezek közt a mostani kor minden csodás délszaki növénye: a kenyérfa, a fűszerfahéj, a pizang és ambrafa, illatot gerjesztő, virágot hintő, gyümölcskínáló, mézhullató, borostyánkőt-izzadó fák, mik csoporttal nőnek ki a földből, mint a pázsit, mint a nádbozót, összenőve, gubancolva virágzó folyondárokkal, fenn tarkítva elütő levélszínű, gyöngytermő élősdiekkal, alant tündérhaját képező mohokkal s lenn alattuk a napvilágtalan sötétben a foltos áronvirág s a sárga korállgomba...” Ennek a leírásnak részletei majdnem mind megtalálhatók *Fraas* könyvének kőszénkori tájképein és a kor egyes növényeit bemutató rajzain (1. a 2. sz. mell.).

De *Jókainak* nem elég a növényvilág népes világ; mozgalmas, drámai jelenetekkel akarja lekötni és táplálni olvasói képzeletét. Ehhez állatokra is szüksége van. Benépesíti tehát a tájat. Fellép az ősidők lajhárja: a *hylobates*, hogy telikiabálja az őszbozótot s hogy legelőjére, a gyümölcs termő fára idézze a *paleoterium*, az ősrorszarvú figyelmét. Ez „a szörnyeteg három öl hosszú s az orrán kétrendbeli három láb magas tülköt visel; az neki fegyver, ásó és kapa.” A szörnyeteg hozzálát, hogy kiássa a csemeget ígérő fát; ez lassú munka, belenyúlik az éjszakába. Akkorra előjönnek az éj lakói, köztük a *machaerodus*, az ősmacska. Ez először egy ősteknőcöt rohan meg; hiába, mert „annak fegyvere is van, a farka. A fejét és a négy lábát hirtelen berántja széles teknője alá, pikkelyes farkával, mint egy vaskorbáccsal elkezd megátamodóját végigverni.” A *machaerodus* tehát más zsákmányt keres: a *paleoteriumot*, ennek ugyan „jó vastag bőre van, hanem azért a *machaerodus* körmei áthatnak azon s fogai megtalálják a torkán alul az elevent.” De a szarvorrú beúszik a tóba s az ismét hoppon maradt macska mostmár a földre pottyant őslajhárt rohanja meg. Ekkor jelenik meg a színen a mammut.

„Valóságos király:

Egy négyölnyi, magas alak, roppant izomzat; erős fej, széles, boltozatos homlok. Két agyara, mint az elefánté, kürtidomúan felfele hajlítva; ormánya szintén hasonlít az elefántéhoz, de kétszerte nagyobb alakján kívül megkülönbözteti attól az egész alakját belepő sűrű szőr; homlokától kezdve egész hátán végig tömött, hullámozó sörény borul kétfelé, mely az egész alaknak valami fenséges, félelmetes jellemet kölcsönöz.”

A mammutvezér eltapossa a rátámadó ősmacskát; összetrombitálja híveit; játékos taktikával a mocsárba fojtják a szarvorrút. „Akkor egy harsogó diadalordítással emelték fel fejeiket a mammutok s kimásztak a vízből, otthagynak a holt ellenfelet magára. A *hylobates* jajsza az erdő felől kiáltá a hajnalt. A lajhár még most is ott állt, a fának támaszkodva első lábával: még egy lépést sem tett azóta.”

Ennek a jelenetnek háttére, az őszobót és szereplői, az őszállatok, mind ott vannak *Fraas* könyvének képein. A *hylobates* ábrázolatát nem találtam ugyan, de neve szerepel. S miért ne lehetne ezt ráhúzni arra a nagy, lomha állatra, amely a könyv címlapján a mammut ormánya alatt látható „a fának támaszkodva első lábával” (l. 1. sz. mell.). Igaz, hogy az valószínűleg egy *mylodon*. De ilyen apróságok nem zavarják az író képzeletét; a 3. sz. mellékletünkön között *myocén* tájképen is más állatok vannak a *paleotherium-szarvorrú* társaságában, mint a költő látomásán: tudniillik egy *mastodon* és egy *dinotherium*. Pedig a színhely nagyon is emlékeztet az őszállatok birkózásának mocsaras-bozótos csataterére, csak épp hogy a kép egyik fáján majom lóg a lajhár helyett. A könyvben egyébként — a költő által rajzolttól némileg eltérő — külön arcképpel szerepel a *paleotherium magnum* (5. sz. mell.) és *glyptodon* néven az ősteknőc (6. sz. mell.). Az ábrázolatok közül *Jókai* azt választotta, amelyik jobban megfelelt céljainak. S az sem zavarta különösebben, hogy a kőszénkori tájat és a benne szerepeltett állatokat a geológia és *Fraas* könyvének tanúbizonysága szerint is 10 vagy 100 000 év, egy, vagy sok földtani korszak választotta el egymástól.

Beiträge zu den Quellen Jókai's

KERESZTURY DEZSŐ

Verfasser weist auf ein nicht genügend beachtetes Quellengebiet der Einbildungskraft *Jókai's*, auf die Illustration zeitgenössischer popularwissenschaftlicher Werke hin. Motive der Bilder der seinerzeit sehr verbreiteten erdgeschichtlichen Zusammenfassung von Oscar *Fraas*: *Vor der Sintflut tauchen* — natürlich in sehr freier Bearbeitung — in den Romanen: *Fekete gyémántok* (*Schwarze Diamanten*), und *Egész az északi pólusig* (*Ganz bis zum Nordpol*) auf. Ein Exemplar des Buches befindet sich mit einigen Einzeichnungen des Dichters, in dessen hinterlassenen Bibliothek.